

Mas(a)k(r)iranje prošlosti: Drugi svjetski rat i balkanski *Historikerstreit*

preveo i bilješkama popratio Saša Vuković, mag. hist.

Ovaj tekst prijevod je poglavlja „Masking the past: the Second World War and the Balkan Historikerstreit” iz knjige Balkan Holocausts? Serbian and Croatian victim centred propaganda and the war in Yugoslavia kanadskog politologa Davida Brucea MacDonalda, objavljene sada već davne 2002. godine. U tom smislu ovaj će prijevod za hrvatske čitatelje, čije se poznavanje nacionalne povijesti podrazumijeva, epistemološki možda biti suvišan. Međutim, više od općenitih podataka o Domovinskom ratu i širem hrvatsko-srpskom sukobu koji je obilježio kraj 20. stoljeća i raspad socijalističke Jugoslavije, ovaj tekst dobar je izvanjski pregled istinski shizofrene situacije koja je vladala u onodobnoj javnosti obaju zaraćenih društava, prelijevajući se i na historiografiju. O tome da se srećom ipak uglavnom radilo o tzv. šund literaturi kratkog roka trajanja – koja je, unatoč tome, počesto izdavana uz potporu ministarstava i najviših kulturnih institucija obiju država – najbolje svjedoči činjenica da je većinu knjiga koje autor citira danas gotovo nemoguće pronaći, što je stvorilo i nemale probleme prilikom prevođenja bilješki u ovom tekstu. Govoreći stoga više o historiji i historiografskoj hiperprodukciji nego o povijesti, tekst koji slijedi upozorenje je na koliko niske grane ona može spasti kada dopusti da ju se splete sa sirovim nacionalističkim strastima i potrebama svakodnevnog politikanstva.

Budući da je cilj ovog prijevoda pokazati mogućnosti zlouporabe historiografije i namjernog lažiranja i iskrivljavanja povijesnih narativa, prilikom prevođenja većina činjeničnih pogrešaka namjerno je ostavljena neispravljenima. Prevoditeljske opaske pojavit će se stoga tek na onim mjestima na kojima je evidentno kako je sam autor pregleda, D. B. MacDonald, zabunom unio pogrešne podatke.

Tijekom čitavog hrvatsko-srpskog sukoba¹ uspoređivanje genocida igralo je posebno važnu ulogu, s obzirom na to da je u obje države uspjeh nacionalističkih režima ovisio o njihovoj sposobnosti da modernu nacionalnu povijest prikažu kao pravednu borbu protiv progonitelja. Revizija povijesti Drugoga svjetskog rata poslužila je kao nepresušan izvor mitova o herojstvu i progonstvu i za Srbe i za Hrvate, a kontinuirano prikazivanje neprijatelja kao četnika ili ustaša, kojemu je pridruženo i konstantno prezentiranje tadašnjih ratnih zločina kao prethodnika događaja iz 1990-ih, objelodanilo je središnju ulogu njemačko-talijanske okupacije u suvremenim koncepcijama nacionalnih identiteta. U prethodna dva poglavlja prikazano je kako je povijest ranijih stoljeća odigrala važnu ulogu kod nacionalista obiju strana. Ipak, nacionalna ekspanzija i genocid, kao i krvoproliće i zločini tih vremena blijede u usporedbi s događajima iz Drugoga svjetskog rata. Razdoblje tih četiriju godina, tijekom kojih je svaka strana navodno pokrenula genocidni teror protiv druge, postalo je vrhuncem hrvatsko-srpskog sukoba.

Povezivanjem zvjerstava iz 1940-ih sa zvjerstvima 1990-ih opisi počinitelja i žrtava iz Drugoga svjetskog rata postali su izuzetno bitni. Teorija o *dekonstrukciji povijesne teleologije* Davida Campbella pruža korisnu metodu razumijevanja kreacije određenih narativa, odnosno pogleda na prošlost. U jugoslavenskom kontekstu, Campbellova *dekonstrukcija* omogućuje nam da analiziramo kako je mržnja postala produktom onovremenih akademika i političara koji su, sukladno onome što Campbell naziva *povijesnim fatalizmom*, radili na stvaranju iluzije o neizbježnom sukobu. Prema Campbellu, *dekonstrukcijsko čitanje* omogućava tvrdnju da je *sukob sadržan u sadašnjosti* te da je povijest njegovo sredstvo.² Peter Novick u svojem je shvaćanju *kolektivnog sjećanja* također označio taj proces, naglasivši da i suvremeni interesi, a ne samo puki *utjecaj prošlosti na sadašnjost*, određuju koje će aspekte iz prošlosti povjesničari izdvojiti i kada.³ Drugim riječima, povijest odgovara na potrebe sadašnjosti – ne postoje vječni i nepromjenjivi zakoni koji određuju kako se taj proces odvija.

Suprotno tezama Anthonyja Smitha, *povijest kao sredstvo* ipak nije korištena za oživljavanje *zlatnog doba*, već kako bi se revidirao i prenalasio užas prošlih vremena (u ovom slučaju Drugoga svjetskog rata). Povijest bi se stoga mogla smjestiti u teleološki okvir sličan onomu što su ga opisali Frye, Tudor i drugi. Svaki negativni aspekt Drugoga svjetskog rata nanovo je proučen, revidiran i re-prezentiran masama, čime je stvoren izravan kontrast između pravednika i patnika iz vlastitih redova, koji su se odupirali nacizmu i spašavali Židove, te genocidne, nacističke, neprijateljske nacije. Rezultat takvog pogleda na Drugi svjetski rat bila je preobrazba Titove SFRJ u povijesnu anomaliju, a rata iz 1991. godine u jedan od elemenata prirodnog odnosa između Srba

¹ Autor misli na sukob 1990-ih godina u Hrvatskoj i na području Bosne i Hercegovine. (op. prev.)

² David Campbell, *National Destruction: Violence, Identity and Justice in Bosnia* (Minneapolis: University of Minnesota Press), 84.

³ Peter Novick, *The Holocaust and Collective Memory: The American Experience* (New York: Bloomsbury, 1999), 3–4.

i Hrvata. U svojoj analizi *ugniježđenih orijentalizama* Milica Bakić-Hayden razradila je ideju o srpsko-hrvatskom antagonizmu kao praiskonskom fenomenu duboko ukorijenjenom u prošlosti:

*Objasnidbeni slogan 'drevna mržnja' među južnoslavenskim narodima (...) nije ništa doli retorički zastor koji prikriva modernost njihova sukoba baziranog na suprotstavljenim poimanjima države, nacije, nacionalnog identiteta i suvereniteta. Svi Srbi poistovjećeni su s četnicima, svi Hrvati s ustašama, a svi Muslimani s islamskim fundamentalistima ili nacističkim kolaboracionistima. Naglašujući najniže trenutke njihova povijesnog suživota te ignorirajući važnost ostalih povijesnih kontakata i integracija (među najvažnijima poslijeratno četrdesetpetogodišnje iskustvo), svaka grupa perpetuira ne samo prezirnu retoriku, već i razarajuće moduse zajedničkog postojanja.*⁴

Takav su pogled prihvatile obje strane, tvrdeći kako je trenutni sukob samo još jedan u nizu odlomaka stalne priče o genocidu i teroru u kojoj je Drugi svjetski rat bio najnasilnije poglavlje. Uporaba Freudovog *narcizma malih razlika* kod Michaela Ignatieffa tako pruža precizan opis preuveličavanja zla drugih s namjerom smanjivanja vlastite odgovornosti u zločinima počinjenima nad njima. Naime, kao što on tvrdi:

*Nacionalistički političari obje strana iskoristili su narcizam malih razlika pretvorivši ih u čudovišnu priču u kojoj vlastita strana ispada nevinom žrtvom, a druga strana genocidnim ubojicama. Svi Hrvati postali su ustaški koljači, a svi Srbi četničke zvijeri.*⁵

Kratak pregled Drugoga svjetskog rata

Drugi svjetski rat bio je razdoblje uništavanja i za Srbe i za Hrvate. Nakon početka njemačke invazije 5. travnja 1941. godine⁶, podržane talijanskim, mađarskim i bugarskim snagama, Nijemci i Talijani sa svojim su saveznicima tijekom dva tjedna preuzeli kontrolu nad prostorom Kraljevine Jugoslavije te uskoro uspostavili satelitske države u Srbiji i Hrvatskoj.⁷ U Srbiji Nijemci su pokrenuli Operaciju Kazna, tijekom koje je Beograd srušen sa zemljom⁸ što je rezultiralo sa 17 000 civilnih žrtava. Ubrzo nakon bijega jugoslavenske vlade, prijašnji ministar rata, general Milan Nedić, uspostavio je Vladu nacionalnog

⁴ Milica Bakić-Hayden, „Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia,” *Slavic Review* 54/4 (1995): 8.

⁵ Michael Ignatieff, *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism* (Toronto: Viking Books, 1993), 14.

⁶ Drugi svjetski rat u Kraljevini Jugoslaviji zapravo je počeo ranojutarnjim bombardiranjem Beograda i provalom njemačkih i savezničkih trupa preko granica dan kasnije, 6. travnja 1941. godine. (op. prev.)

⁷ Marcus Tanner, *Croatia: A Nation Forged in War* (New Haven: Yale University Press, 1997), 141.

⁸ Beograd uistinu jest teško stradao u bombardiranju, međutim ovakva je ocjena ipak pretjerana. (op. prev.)

spasa.⁹ Pod vodstvom Ante Pavelića, predvodnika pobunjenika uvježbanih u Italiji, ustaša, u Hrvatskoj je proglašena Nezavisna Država Hrvatska (NDH). Dok su Srbi većinski ostali lojalni kralju Aleksandru¹⁰ i jugoslavenskoj vladi u izbjeglištvu, mnogi su Hrvati u uspostavi NDH vidjeli svoje oslobođenje od dvadesetogodišnje podložnosti srpskoj vlasti. Budući da je Hrvatska Rimskim ugovorima uskoro bila prisiljena predati glavinu Dalmacije Talijanima, dok je sjever Slovenije pripao Njemačkoj¹¹, ta je početna podrška novoj državi uskoro nestala. Naime, iako je u vidu kompenzacije Hrvatskoj priključena Bosna i Hercegovina, mnogi su se nacionalisti osjetili izdanima smanjenjem svog teritorija.¹² Također, mnogi ustaški časnici i vojnici bili su slabo uvježbani, dok su Pavelićev manjak karizme i sposobnosti da održava masovne mitinge smanjili njegovu prisutnost u javnosti. Ipak, izostanak organiziranog otpora također je primijećen – i Hrvatska seljačka stranka i Katolička Crkva ostale su većinski pasivne.¹³

Istovremeno, određeni je stupanj potpore režimu postojao, te je velik broj Hrvata pristupio ustašama i popularnijem domobranstvu. Iako su hrvatski autori umanjivali ustaške zločine, njihovi su razmjeri bili golemi. Velik broj Srba, Židova, Roma, komunista i Hrvata negativno raspoloženih prema novim vlastima interniran je u koncentracijske logore, dok je bezbroj drugih masakriran u gradovima i selima. Za razliku od njemačkih logora u Poljskoj, Čehoslovačkoj i Srbiji, u hrvatskim su logorima ustaše bili direktno uključeni u administraciju i izvršavanje ubojstava. Pored toga, oko 200 000¹⁴ Srba nasilno je pokatoličeno.¹⁵

⁹ Biljana Vankovska, „Civil-Military Relations in the Third Yugoslavia,” u *COPRI Working Papers* (Kopenhagen: Copenhagen Peace Research Institute, 2000), 20-21.

¹⁰ Kako je kralj Aleksandar I. Karađorđević uslijed atentata u Marseilleu premnuo već 1934. godine, dok je neposredno pred njemački napad na Kraljevinu Jugoslaviju njegov sin proglašen punoljetnim, zamijenivši stoga na čelu države regenta Pavla, trebalo bi ovdje stajati ime Petra II. Karađorđevića. (op. prev.)

¹¹ Iako NDH doista jest okupirala dio današnje Slovenije na području Bele krajine, nije najjasnije zbog čega autor smatra da bi njemačko zauzimanje sjevernog dijela slovenskih zemalja imalo utjecaja na percepciju ustaškog režima kod hrvatskog stanovništva na teritoriju novoproglašene NDH. Puno važnijim čini se spomenuti mađarsku okupaciju Međimurja i Baranje (koja, doduše, do 1945. godine povijesno gledano nije bila dio hrvatskog teritorija) kao krajeva većinski naseljenih hrvatskim stanovništvom, na što su ustaške vlasti reagirale tek neuspješnim prosvjednim notama. (op. prev.)

¹² Jasper Ridley, *Tito* (London: Constable, 1994), 164.

¹³ Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, sv. 2 (London: Cambridge University Press, 1993), 264.

¹⁴ Premda je broj Srba koji su s pravoslavlja tijekom Drugoga svjetskog rata silom preobraćeni na katolicizam još uvijek stvar rasprave, ovakva iznimno velika brojka čini se ipak uvelike pretjeranom. U obzir treba uzeti i kako je dopuštenjem nadbiskupa Stepinca ovakva promjena crkvene pripadnosti često bila način na koji je Katolička Crkva srpsko stanovništvo nastojala zaštititi od ustaških pokolja, imajući na umu kako će se nastupom mirnodopskih vremena većina takvih 'obraćenika' vratiti izvornoj vjeri. (op. prev.)

¹⁵ Ridley, *Tito*, 164.

Nedićev režim u Srbiji uživao je određenu podršku. Do 1942. godine Nedićeva Srpska državna straža brojila je 13 400 ljudi te je bila u uskoj suradnji s 3 600 pripadnika fašističkog pokreta „Zbor” Dimitrija Ljotića.¹⁶ Puno popularniji bili su, međutim, četnici – srpski pobunjenici zakleti u obnovu monarhije. Dok su četnici generala Draže Mihailovića bili posvećeni istjerivanju Nijemaca iz zemlje,¹⁷ manja grupa četnika, koja se predvođena Kostom Pečancem ranije odvojila od Mihailovića, otvoreno je surađivala s njima.¹⁸ Ako su stoga četnici na početku rata i bili službeno priznati od Saveznika, njihova nevoljkost da se, zbog straha od odmazde, uključe u borbu protiv Nijemaca, kao i žestoki okršaji s komunističkim snagama, naposljetku su ih lišili savezničke podrške, dok su uslijed nediscipliniranosti i okrutnih zlodjela, uključujući silovanja i pljačku, protiv sebe postupno okrenuli i većinu ne-srpske populacije. Onemogućujući time potencijalnu potporu među Hrvatima i Muslimanima (Bošnjacima), masakrima vršenima diljem Bosne i Hercegovine i Hrvatske navukli su na sebe mržnju jednaku mržnji prema ustašama.¹⁹ Mihailovićev antikomunizam, spojen s masakrima izvršenima u njegovo ime, naposljetku je doveo do njegova uhićenja, montiranog suđenja i pogubljenja 1946. godine.

Ukratko, ratni put određenih grupa Srba i Hrvata bio je dvojbjen, što je kasnijim povjesničarima pružilo priliku da u pitanje dovedu ponašanje čitavih nacija tijekom Drugoga svjetskog rata. Neke su grupe surađivale s okupatorima, dok su druge masakrirale civilno stanovništvo. Istovremeno, pripadnici obiju nacija sudjelovali su i u komunističkom partizanskom pokretu otpora čija je popularnost rasla proporcionalno izgledima njemačkog poraza. Ipak, postojale su jasne razlike između četničkih monarhista sa savezničkom podrškom i njihovih lokalnih masakara te ustaša s nacističkom potporom i njihovih koncentracijskih logora s hrvatskim upraviteljima. Rad srpskih i hrvatskih propagandista uključivao je stoga rehabilitaciju vlastitih snaga, kao i demonizaciju ratnih aktivnosti suprotstavljenih. Na taj je način *drugi* opisan kao aktivni nacistički kolaborator pun entuzijazma, poticatelj genocidne agresije spram drugih naroda i oduševljeni podržavatelj Holokausta. Aktivni nacistički suradnici tako su izjednačeni sa samim nacistima, pa su i njihove žrtve posljedično moralno izjednačene sa stradalim Židovima.

¹⁶ Tim Judah, *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia* (New Haven: Yale University Press, 1997), 117.

¹⁷ Držimo kako ovakvoj tvrdnji također treba pristupiti opreznije, odnosno napomenuti da je ovakva usmjerenost naposljetku uglavnom ipak ostala deklarativne prirode, dok se glavnina Mihailovićevih akcija usmjerila borbi protiv komunističkih partizana, što autor ispravno naglašava. Bi li se četničke jedinice pod Mihailovićevim zapovjedništvom u slučaju iskrcavanja britanskih ili drugih Savezničkih trupa na jugoslavenskom teritoriju naposljetku ipak priključile borbi protiv Nijemaca zbog drugačijega povijesnog tijeka ostaje u domeni nagađanja. (op. prev.)

¹⁸ Christopher Browning, *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution* (London: Holmes & Meier, 1991), 46.

¹⁹ Tanner, *Croatia*, 160.

Rehabilitacija NDH: suprotstavljene percepcije među Hrvatima

Jedan od najranijih aspekata hrvatskog nacionalizma koncentrirao se oko pitanja rehabilitacije NDH. Odražavajući dvosmislen odnos prema njemačkoj okupaciji, glavnina svjedočanstava iz hrvatske dijasporе pokazivala je proustaške tendencije. S druge strane, službeniji narativ 1990-ih nastojao je umanjiti važnost NDH i njenih zločina, kao i potpore istoj tijekom ratnog razdoblja, prikazujući ju tek kao reakciju na srpske genocidne težnje. Raniji radovi, poput onih iz redova Hrvatskoga oslobodilačkog pokreta u Argentini, ustaški su pokret nastojali osloboditi optužbi naglašavanjem otpora kao njegove najvažnije značajke, uslijed čega je Pavelić jednostavno postao *osnivačem i predstavnikom revolucionarnoga oslobodilačkog pokreta hrvatskoga naroda*.²⁰ Takvi su radovi pozitivno percipirani ustaški pokret uspoređivali s ranijim francuskim i američkim revolucionarnim snagama, navodeći kao njegovu glavnu ulogu obranu Hrvatske od srpske agresije i međunarodnoga komunizma. U umovima ranih hrvatskih autora stoga nije bilo nikakve sumnje u uvjerenje da je NDH bila rezultat dugoga povijesnog procesa te da je kao takva, riječima jednog od radova, među Hrvatima pozdravljena *s dotad neviđenim entuzijazmom, spontano i jednoglasno*.²¹

Tvrdeći da je trebalo ograničiti njezin utjecaj s obzirom na to da je bila *središtem propagande i aktivnosti srpskoga šovinizma, imperijalizma i neprijateljstva prema hrvatskom narodu*²², ti su rani radovi također opravdavali progone Srba i Srpske Pravoslavne Crkve. Ustaške akcije time su preobražene u samoobranu, odnosno zaštitu Hrvata i njihove imovine, čak i ako su masakri nad Srbima bili njihov neizbježan rezultat. Dok je takav tip razmišljanja uglavnom ograničen na ranije radove, i među kasnijim će autorima Vladimir Mrkoci zagovarati samoobrambenu prirodu ustaškog djelovanja. Budući da u razdoblju njegova formiranja nije bilo države kao *temelnog preduvjeta za fašizam*, Mrkoci je zaniijekao mogućnost da se ustaštvo proglasi fašističkim pokretom. Činjenica da su Pavelić i njegove postrojbe uživali potporu fašističke Italije u njegovoj analizi nije zauzela važnije mjesto. Kao i raniji autori, i Mrkoci je svoju tezu utemeljio na percepciji da je „Ustaša” bila isključivo obrambena

²⁰ Vidi: Stjepan Hefer, *Croatian Struggle for Freedom and Statehood* (s. l.: Hrvatski oslobodilački pokret, 1959), 10; 13–14; 110.

²¹ Hrvata protivnih novom režimu bilo je iznimno malo, odnosno kako Hefer navodi: *Hrvatski se narod jednoglasno opredijelio za put što je vodio prema ponovnoj uspostavi narodne slobode i državnosti* (...) (Isto, 129–130.) Usporedbe ustaša s drugim oslobodilačkim pokretima nalazimo i u suvremenijim analizama. Vladimir Mrkoci zastupa tako tezu da su se ustaše u malo čemu razlikovale od drugih boraca za slobodu diljem svijeta. Za njega, *Ustaša je bila nacionalna revolucionarna organizacija slična Mladoj Europi iz prethodnog stoljeća, zakašnjeli odjek romantizma. Slični su i svim drugim nacionalno-revolucionarnim pokretima, poput irske IRA-e, ETA-e u Španjolskoj i drugih. Najviše sličnosti pokazuju sa židovskim Irgun Zvai Leuni*; Vladimir Mrkoci, „Povijesna krivnja Alaina Finkielkrauta,” *Hrvatski Obzor*, 17. kolovoza 1996. Članak je u suštini obrana ustaškog pokreta nakon što ga je nešto ranije u francuskim medijima napao Alain Finkielkraut.

²² Hefer, *Croatian Struggle for Freedom and Statehood*, 135.

organizacija, stvorena kao reakcija na srpski teror i fašizam nametnut od Srba putem fašističkih i četničkih organizacija.²³

Drugim emigrantskim autorima, poput Ive Omrčanina, pripala je stoga uloga da analiziraju razlike između ustaša i nacista, a njih je navodno bilo mnogo. Iako je zadržao stav da su Hrvati podržavali svoju nezavisnu državu, koja im je dala veću autonomiju i oslobodila ih srpske dominacije, Omrčanin je naglasio kako su i oni patili pod nacističkom vladavinom.²⁴ Na taj je način autor oštro razdvojio potporu državnoj neovisnosti od potpore nacizmu kao dvjema potpuno različitim institucijama. Podupirući tu tezu, Omrčanin je u njoj pronašao i uzrok pro-savezničkog *puča*, koji je u Hrvatskoj navodno počeo već rane 1943. godine, a uključivao je istaknute ustaške dužnosnike poput ministra unutarnjih poslova Mladena Lorkovića i ministra obrane Ante Vokića.²⁵

Razlozi njegove propasti, ustvrdio je Omrčanin, bili su američko politiziranje i saveznička nevoljkost da iskrcaju postrojbe u Dalmaciji u vidu potpore hrvatskoj narodnoj pobuni. Ipak, naglasio je i kako je *puč* ipak uspio iznutra, s obzirom na to da su civilne i vojne vlasti bile spremne zbaciti trenutnu vladu i surađivati sa Saveznicima na stvaranju demokratske neovisne Hrvatske.²⁶ Očigledno je da je Omrčanin ustaški položaj nastojao opravdati koristeći anegdotalne dokaze kako bi pokazao da su vodeće osobe ustaškog pokreta istovremeno bile i antifašisti. Za Omrčanina, bivšega otpravnika ustaških poslova u Berlinu, taj je *puč* imao korisnu ulogu u opravdavanju vlastitog položaja u ustaškim vladajućim strukturama. Argument *puča* iskoristio je i Ante Beljo, iako je iz čitanja njegovog opisa (unatoč tome što on to izravno ne tvrdi) evidentno da je svaki *puč* u onom trenutku bio prvenstveno oportunistički, s obzirom na to da su se Talijani upravo predali, a ustaše očekivali *iskrcavanje savezničkih trupa na hrvatskoj obali Jadranskoga mora*.²⁷

²³ Vidi: Mrkoci, „Povijesna krivnja Alaina Finkielkrauta.”

²⁴ Ivo Omrčanin, *The Pro-Allied Putsch in Croatia in 1944 and the Massacre of Croats by Tito's Communists in 1945* (Philadelphia: Dorrance & Company, 1975), 18.

²⁵ Isto, 19; 31.

²⁶ Isto, 36.

²⁷ Ante Beljo, citirajući memorandum poslan Savezničkom feldmaršalu Haroldu Alexanderu u svibnju 1945. godine, navodi kako je vlada prelazak na drugu stranu pokušavala ispregovarati 1943. nakon talijanske kapitulacije. Također navodi da su Lorković i Vokić zbog svojih planova pogubljeni nakon uhićenja u kolovozu 1944. godine te da su *planirajući razoružanje Nijemaca i prelazak na stranu Saveznika okupili velik broj generala i časnika*. Izdavanju memoranduma, kao *zadnjega značajnog dokumenta hrvatskih vlasti tijekom rata*, Beljo pridaje veliku važnost. Čini se da činjenicu da Saveznici nikad nisu potvrdili primitak tog dokumenta pripisuje zavjeri, što je dovelo do lažnog dojma o hrvatskim namjerama. Također se stječe dojam da smatra kako je ovaj memorandum trebalo shvatiti ozbiljno, premda je izdan toliko kasno da je očito mogao biti tek odraz oportunizma. Takav memorandum 1943. godine, s druge strane, mogao je dovesti do određenih rezultata; Ante Beljo, *Genocide in Yugoslavia: A Documentary Analysis* (Sadbury: Northern Tribune Publishing, 1985), 83-85.

Sve u svemu, rani emigrantski radovi promovirali su „Ustašu” kao izvorno nacionalistički i revolucionarni pokret koji se zalagao za neovisnost i radio protiv nacizma. Broj takvih pogleda porastao je nakon što se mnoštvo revizionista poslije 1990. godine vratilo u Hrvatsku. Postojanje emigrantskih časopisa poput *NDH*, čiji je urednik bio bivši ustaški dužnosnik i Pavelićev zet, dijelom je bilo rezultat Tuđmanovog oslanjanja na potporu Hrvata iz dijaspeore i njihovu financijsku pomoć.²⁸ Časopis *NDH* istaknuo se nastavljanjem tema Hrvatskoga oslobodilačkog pokreta, odnosno bavljenjem *istinom* o Drugome svjetskom ratu, kao i objavljivanjem pjesama i članaka posvećenih Anti Paveliću i ustašama. Partizani su pritom postali čestom metom napada, pri čemu su nazivani *jugoslavenskim kriminalcima* te *srpskim i hrvatskim smećem*.²⁹

Takvi časopisi popratili su bujicu revizionističkih knjiga, objavljujivanih s namjerom čišćenja ustaškog *ugleda* i pružanja *ljudskog lica* pojedincima uključenima u režim. Među zabrinjavajućim manifestacijama tog tipa istaknulo se objavljivanje memoara Ive Rojnice, ustaškog upravitelja Dubrovnika, kojeg je Tuđman kasnije odlikovao. Budući da je tvrdio kako 250 000 Srba u ustaškoj Hrvatskoj nije pobijeno, već *samo* istjerano iz nje te da je na katolicizam nasilno preobraćeno tek 420 pravoslavaca, Rojničino iskrivljeno poimanje prošlosti bilo je očigledno.³⁰ Drugi zabrinjavajući memoari, oni Eugena Dide Kvaternika, ponovno su objavljeni 1995. godine zahvaljujući financijskoj potpori Ministarstva znanosti i tehnologije. Kvaternik, utemeljitelj hrvatskog sustava logora smrti, napisao je djelo istaknuto samo po opisima *dvorskoga života* Pavelićeva užeg kruga, izostavivši svaku referencu na zločine počinjene od režima.³¹ Prevladavajuće mnijenje tih autora iz inozemstva bilo je da je NDH vodio revolucionarni i u narodu utemeljen nacionalistički pokret koji su naposljetku uništili komunisti. Zločini koje je taj pokret počinio rijetko su raspravljani, dok su mnogi od najgorih ratnih zločinaca sustavno prikazivani kao heroji čija je jedina težnja bilo stvaranje neovisne domovine.

Politička klima u Hrvatskoj očigledno je stvorila plodno tlo za pojavu takvih militantnih i revizionističkih pogleda. Budući da je većina priloga za njegovu kampanju, kao i novca potrebnog za financiranje rata dolazila od Hrvata iz dijaspeore, među kojima slični stavovi nisu bili rijetkost, Tuđman nije napravio mnogo kako bi ih obeshrabrio. Ipak, budući da je trebao i potporu Zapada, službena državna propaganda o NDH bila je primjetno drukčija od narativa Hrvatskoga oslobodilačkog pokreta ili časopisa *NDH*. Službeno, potpora NDH promatrana je ponajprije kao reakcija na srpska nedjela u Kraljevini Jugoslaviji, *tamnici naroda*. Kao što je naznačeno u prethodnom poglavlju,

²⁸ Vlado Vurušić, „Nakon trideset i pet godina premjestili smo naše ustaško glasilo 'Nezavisna Država Hrvatska' iz Toronta u Zagreb,” *Globus*, 1. prosinca 1995.

²⁹ Velimir Bujanec, „Odgovor partizanu Ivanu Fumiću,” *Nezavisna Država Hrvatska*, ožujak 1996.

³⁰ „Prikaz: Ivo Rojnica, *Susreti i doživljaji* (Zagreb: DoNeHa, 1994),” *Feral Tribune*, 29. prosinca 1997.

³¹ „Prikaz: Eugen Dido Kvaternik, *Sjećanja i zapažanja 1925. – 1945.* (Zagreb: Nakladničko društvo Starčević, 1995),” *Feral Tribune*, 29. prosinca 1997.

prva Jugoslavija osuđena je kao instrument srpske dominacije. Hrvatska potpora NDH bila je stoga prije antisrpska, negoli pronjemačka ili protalijanska.³² Službeni tekstovi isticali su, dakle, samoobrambenu ulogu NDH, no i negirali revolucionarnost i popularnost ustaša. Tuđmanovi vlastiti tekstovi, primjerice, kao primarni fokus lojalnosti hrvatskoga naroda ističu Hrvatsku seljačku stranku Vladka Mačeka. Ta *centristička* stranka, razjašnjava Tuđman, uživala je prednost u činjenici da je bila *politički jednako udaljena i od Pavelićeva ustaštva i od Titova revolucionarnog pokreta*.³³

Sličan stav zauzeo je i Philip J. Cohen u svojoj kontroverznoj prohrvatskoj reviziji srpske povijesti, *Tajni rat Srbije*. Potporu ustaškom režimu Cohen je ograničio na niskih 2 %, što je pripisao općem nezadovoljstvu zbog ustaške *notorne brutalnosti*.³⁴ Tvrdnje da su Hrvati podržavali režim odbacio je navodeći kako je Hrvatsko domobranstvo, sastavljeno od 312 000 vojnika, uslijed slabog morala i nevoljkosti za borbu označeno *notorno nepouzdanim kao saveznička sila*, što je naposljetku dovelo i do njegova prelaženja na partizansku stranu.³⁵

Razmatrajući hrvatske interpretacije NDH, nalazimo dvije suprotstavljene propagandne struje. Dok je jedna otvoreno proustaška, druga zauzima stav opreznog protivljenja, no također ulaže i veći napor u minimiziranje njezine važnosti negoli u njezinu osudu. Takva paradoksalna strategija najbolje je objašnjiva preko podjele lojalnosti s kojom je Tuđmanov režim morao računati. Kao prvo, imao je financijske i moralne obveze prema dijaspori, te su stoga opravdavanje ratom zahvaćene Hrvatske i negiranje ustaških zločina postali sastavnim dijelovima pridobivanja vanjske potpore ratnim ciljevima. Istovremeno, zbog svojeg revizionizma Tuđman je suočen s oštrom kritikom međunarodne zajednice. Rješenje je pronađeno u umanjivanju narodne potpore NDH, kao i u pravljenju jasne razlike između želje za neovisnošću i potpore nacizmu. Teza o NDH kao utočištu od srpskoga genocida činila je drugi popularan argument. Kako bi se održao na vlasti, Tuđman se upustio u komplicirano balansiranje u pokušaju da istovremeno zadovolji i hrvatski narod i kritički nastrojene vlade zapadnih zemalja.

Srpska percepcija ustaša i četnika

Drugi svjetski rat zaokupio je i srpske povjesničare. Pored demonizacije Hrvata i Muslimana (Bošnjaka) kao ključnog faktora, važno mjesto u njihovim radovima zauzelo je i opravdavanje četnika. Sva dvosmislena savezništva s Nijemcima ili Talijanima pritom su izostavljena, čime je postignuta slika o četnicima kao pravednim ratnicima uključenima u borbu protiv nacizma. Bu-

³² Josip Šentija, *Croatia from 1941 to 1991* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Hrvatska matica iseljenika, 1994), 1.

³³ Franjo Tuđman, *Horrors of War: Historical Reality and Philosophy*, prev. Katarina Mijatović (New York: M. Evans and Company, 1996), 349.

³⁴ Philip J. Cohen, *Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit of History* (College Station: Texas A & M University Press, 1996), 93.

³⁵ Isto, 99.

dući da su nudili mogućnost emotivnog i uvjerljivog, ali istovremeno i nena-
metljivog pristupa, jednim od omiljenih sredstava reinterpretiliranja povijesti
postali su romani. Primjerice, roman *Krvave ruke islama* Momira Krsmanovi-
ća zamišljen je kao promidžba srpskog poimanja Drugoga svjetskog rata na-
mijenjena anglofonoj publici. Autor, podrijetlom iz istočne Bosne, označen
je kao predstavnik nove vrste srpskih pisaca, a njegov prethodni roman, *Teče
krvava Drina*, postao je bestselerom. Spomenuta je knjiga obećavala unutar-
nji uvid u četničke redove i njihovu nacionalnu borbu, motiviranu *željom za
spašavanjem srpske nacije i pokretanjem časne borbe za pravdu, istinu i pravo
na sigurno mjesto pod suncem*³⁶, a protiv *osvetoljubivih i krvožednih Turaka i
Hrvata iz Hrvatske i Bosne*.³⁷

Glavnina radnje knjige smještena je u Krajinu kao prostor bezbrojnih
okršaja između ustaških i četničkih snaga. Nedvojbeno nastojeći opravdati
srpsku politiku 1990-ih, Krsmanović je povijest hrvatskih Srba u najvećem
dijelu 20. stoljeća prikazao kao kontinuiranu obranu od prijetnji genocidom.
Važnu ulogu u tome odigrala je i nostalgija za Kraljevinom Jugoslavijom.
Knjige poput Krsmanovićeve velik su dio pažnje posvećivale slikovitim opi-
sima ustaških akcija etničkog čišćenja, uključujući mučenja, silovanja i druga
zlodjela. Kao tipičan, moguće je izdvojiti primjer opisa ustaškog silovanja dvi-
ju Srpkinja, kojima su potom odsječene dojke i prerezani vratovi.³⁸ Zanimlji-
vo je da su pritom, u očitoj pokušaju povezivanja sa suvremenim hrvatskim
političarima, ustaškim zapovjednicima davana imena poput Stipe ili Franjo,
dok su drugi ustaše, muslimanske vjeroispovijesti, imenovani Alijom ili Ibra-
himom. Takvi su romani poslužili kao nastavak serije prosrpskih mitova slič-
nih Schöpflinovim *mitovima o patnji i iskupljenju te mitovima o bespomoćnosti
i kompenzaciji za nemoćne* u kojima su Srbi primarno prikazivani kao žrtve
Drugoga svjetskog rata, na čemu se temeljilo i njihovo pravo na autonomnu
republiku u Bosni.³⁹

Romanopisci poput Krsmanovića preuveličali su razmjere hrvatske ko-
laboracije, navodeći kako se 80 % hrvatske i muslimanske (bošnjačke) muške
populacije priključilo ustašama protiv Srba, što je statistika koja je povijesno
nedokaziva.⁴⁰ Ta nova generacija autora također je nastojala rehabilitirati Mi-
lana Nedića, prikazujući ga kao mučenika za srpstvo koji je surađivao s Nijem-
cima samo kako bi smanjio razmjere njihovih zločina prema Srbima, čime je
njegova kolaboracija preobražena u *napore da se u teškim prilikama neprija-
teljske okupacije sačuva narod*.⁴¹

Slični se pogledi mogu pronaći i u romanu Slobodana Selenića, *Ti-
mor mortis*, objavljenom 1989. godine, a posvećenom ustaškim masakrima
nad Srbima tijekom Drugoga svjetskog rata. I kod ovog je autora primjetan

³⁶ Momir Krsmanović, *Krvave ruke islama* (Beograd: BIGZ, 1994), 8.

³⁷ Isto, 16.

³⁸ Isto, 141–142.

³⁹ Isto, 29–30.

⁴⁰ Isto, 35.

⁴¹ Isto, 125.

čest motiv srpske književnosti tog tipa – prikazivanje hrvatske agresije kao činjenice utemeljene u dalekoj prošlosti. Poput Krsmanovićevih, i Selenićevi su opisi ustaških zvjerstava iznimno slikoviti.⁴² *Bijes Srba* Marjorie Radulović, radnjom smješten u vrijeme Drugoga svjetskog rata, na sličan način nastoji opravdati srpsku povijest. Dok slavi junaštvo i pravdoljubivost četnika, kao i njihovu jednodušnu posvećenost oslobađanju zemlje od nacista, autorica istovremeno Titove partizane osuđuje kao ustaške suradnike, a same ustaše demonizira do razine genocidnih zvijeri.⁴³

Nož Vuka Draškovića temelji se na sličnim temama, odnosno ustaškom genocidu nad Srbima broj čijih je žrtava povećan na više od milijun ubijenih. Draškovićevo se djelo bavi nasljeđem logora smrti u Hrvatskoj, činjenicom o dvije trećine srpskih obitelji koje su zbog ustaša ostale bez nekog od svojih članova te problematikom komunističkih osuda na dugogodišnje zatvorske kazne zbog održavanja uspomene na stradale. Masakri Drugoga svjetskog rata proglašeni su *kalvarijom* srpskoga naroda. Drašković također napada i suvremene Hrvate zbog njihova revizionizma, tvrdeći da *oni koji skrivaju zločin imaju namjeru ponoviti ga*.⁴⁴

Naravno, usporedno s novim zanimanjem za četnike, pojavila se i glorifikacija njihovih djela, kao i *četnički performansi*. Četničke kape, uniforme i zastave postale su popularnom opremom, posebice među paravojnim jedinicama uključenima u borbe u Hrvatskoj i Bosni. Arkan je uzrokovao pravu senzaciju nakon što se 1995. godine na svom vjenčanju pojavio u punoj četničkoj uniformi⁴⁵, dok se njegova žena, popularna turbo-folk pjevačica Ceca, odjenula kao *Kosovka devojka*, mitska figura iz kosovskog ciklusa.⁴⁶ Poput *kosovske groznice*, i četnički se kič raširio posvuda. Različiti časopisi, uključujući *Dugu*, *Pogled* i *Srpsku reč*, prionuli su aktivnom radu na rehabilitaciji četništva. Pozivajući na ponovnu uspostavu monarhije, *gospodari rata* poput Vojislava Šešelja svoje su sljedbenike navodili da uništavaju sve povezano s Titovim imenom.⁴⁷ Kao i u Hrvatskoj, ratni su kolaboracionisti rehabilitirani. Dimitrije Ljotić u seriji članaka objavljenih u *Pogledima* oslobođen je optužbi, dok su partizani i četnici osuđeni kao raspireteli njemačkog bijesa nad civilnim stanovništvom.⁴⁸ Takvi tekstovi odigrali su ulogu sličnu ulozi hrvatskih tekstova – naglašavajući samoobrambeni karakter srpskih postupaka u ratu, čak i očite kolaboracioniste prikazali su kao zaštitnike Srba od Nijemaca. Su-

⁴² Andrew Baruch Wachtel, *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia* (Stanford: Stanford University Press, 1998), 219; 222.

⁴³ Marjorie Radulović, *Rage of the Serbs* (Lewes: The Book Guild, 1998), 192–196; 446–447.

⁴⁴ Vuk Drašković, *Le Couteau* (Pariz: J. C. Lattes, 1993), 5–6.

⁴⁵ Riječ je o uniformi časnika vojske Kraljevine Jugoslavije, upotpunjenoj neukusno velikim križem na zlatnom lancu, također jednim od 'statusnih' simbola onodobnih nacionalista obiju strana. (op. prev.)

⁴⁶ Michael A. Sells, *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia* (London: University of California Press, 1996), 51; 82.

⁴⁷ Nebojša Popov, „La populisme serbe,” *Les Temps Modernes*, svibanj 1994.

dionici Drugoga svjetskog rata tako su proslavljeni kao veliki heroji, osloboditelji i branitelji.

Hrvatska percepcija četnika

Dvostruka priroda povijesti četnika pred hrvatske se povjesničare postavila kao zabrinjavajući fenomen. U povijesnim pregledima predstavljeni i kao heroji i kao kolaboratori, četnici su i dalje uživali bolju reputaciju od ustaša. Važnim ciljem hrvatske propagande postalo je stoga prikazivanje četnika kao genocidnih fašista, po zlu jednakih hrvatskim fašistima, ako ne i gorih.⁴⁹ Temeljni se argument bazirao na sljedećem: četnici su pokazivali malo zanimanja za oslobađanje svoje zemlje od Nijemaca i Talijana. Umjesto toga, Drugi svjetski rat iskoristili su kao platformu za nastavak širenja Velike Srbije, koja je trebala obuhvatiti gotovo 90 % teritorija NDH. Iz te su namjere proizlazili očiti četnički ciljevi: *uništenje NDH i čišćenje željenih teritorija od hrvatskoga i muslimanskog stanovništva s namjerom njihovog priključenja Velikoj Srbiji*.⁵⁰

Analiza Philipa Cohena nije se puno razlikovala, u teroru i genocidu promatrajući glavne četničke instrumente u postizanju *velikosrpske ekspanzije i asimilacije ili eliminacije nesrpskog stanovništva*.⁵¹ Kao što je dalje razjasnio: *Poput nacista, koji su vjerovali da svi Nijemci moraju živjeti u velikoj, etnički čistoj njemačkoj državi, i četnici su vjerovali da svi Srbi moraju živjeti u velikoj i etnički čistoj srpskoj državi*.⁵² Mogućnost da bi četnici mogli tražiti osvetu za zločine počinjene u NDH jednostavno je zanemarena, a oni su radije prezentirani kao genocidni fanatici usmjereni na istrebljivanje Hrvata u namjeri da stvore svoju superdržavu. Rat i okupacija zemlje ničim nisu promijenili njihovu ekspanzionističku strategiju koja je bila vječna i, s obzirom na to da su očigledno uspijevali istovremeno biti i na njemačkoj i na savezničkoj strani, pri čemu je Nedić *političkim manevriranjem s Berlinom osiguravao njemačku potporu stvaranju Velike Srbije*, a četnici se pripremali za dan kada će *nakon savezničkog izbacivanja Nijemaca preuzeti vlast*, beskrajno fleksibilna.⁵³

Četnici su također optuženi za formiranje plana za genocid *prije ustaške* uspostave sustava logora smrti. Jedan u nizu eseja o Velikoj Srbiji, *Homogena*

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Jedan povjesničar ovu je temu dobro sažeo riječima: *Četnici ne samo da su planirali genocid, već su tijekom Drugoga svjetskog rata i počinili nekoliko oblika genocidnih zločina nad Hrvatima i Muslimanima u Bosni i Hercegovini te Hrvatima u Hrvatskoj*. Vidi: Zdravko Dizdar, „Četnički genocidni zločini protiv Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini i protiv Hrvata u Hrvatskoj u Drugome svjetskom ratu 1941. – 1945.” u *Jugoistočna Europa, 1918. – 1995.*, ur. Aleksandar Ravlić (Zagreb: Hrvatska matica iseljenika, Hrvatski informativni centar, 1998).

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Philip J. Cohen, *Drugi svjetski rat i suvremeni četnici: Njihov povijesno-politički kontinuitet i posljedice po stabilnost na Balkanu* (Zagreb: Ceres, 1997), 26.

⁵² Isto, 32.

⁵³ Isto.

Srbija četničkog zapovjednika Stevana Moljevića, često je citiran s namjerom izjednačavanja s optužbama za zločine usmjerenima protiv Hrvata. *Instrukcije* Draže Mihailovića iz prosinca 1942. godine također su predstavljene kao dokaz da su četnici rat koristili kao sredstvo za stvaranje *etnički čiste* Velike Srbije. U očima hrvatskih autora, Mihailović nije bio ništa više od genocidnog luđaka čija je jedina ambicija bila izbaciti Hrvate, Muslimane (Bošnjake) i ostale nesrbe iz Bosne i Hercegovine. Četnička tvrdnja o pripremanju i podizanju ustanka protiv okupacijskih vlasti svedena je na ulogu *formalnog izgovora* za borbu. Naravno, pravi uzrok borbe ležao je u želji za stvaranjem Velike Srbije, etnički očišćene putem *četničkog terora i genocidnih zločina*.⁵⁴ Opisi srpskih zločina počesto su bili iznimno slikoviti, zrcaleći tako srpsku uporabu iste taktike:

*Fizičko uništenje očitovalo se u masakrima, vješanjima, odrubljivanjima glava, spaljivanjima, bacanju žrtava u jame i njihovom ubijanju različitim predmetima. U većini slučajeva žrtve su mučene prije ubojstva (...) muslimanske i hrvatske žene i djevojke silovane su kako bi ih se nacionalno i religijski ponizilo. Postojala su i dva posebno važna oblika neizravnih četničkih zločinstava. To su bili pljačka i prisilno prevođenje katolika i muslimana u srpsko pravoslavlje. Prisilno preobraćenje na srpsku pravoslavnu vjeru bilo je usmjereno na dodatnu degradaciju žrtava i uništenje najdubljih veza s njihovom hrvatskom ili muslimanskom nacionalnošću.*⁵⁵

Hrvatski pisci naglašavali su i enormnu veličinu četničkog pokreta. Velik broj njegovih članova često je uspoređivan s malim brojem ustaša, implicirajući time da su Srbi bili genocidniji od Hrvata. Jedan od hrvatskih povjesničara ustvrdio je da je u Bosni 1941. godine postojalo 300, a u Hrvatskoj 200 četničkih organizacija. Upravo su te organizacije navodno bile *slavne* po svom teroru i barbarstvu, kao i po sklonosti da pobiju velik broj Hrvata i Muslimana (Bošnjaka).⁵⁶ Hrvatski su povjesničari također prikazali Dražu Mihailovića kao opasnog manipulatora s direktnom komunikacijom sa svojim trupama na terenu, što je bila vrlo sporna tvrdnja jer su mnoge četničke grupe djelovale u izolaciji s velikom decentralizacijom autoriteta, pri čemu često s drugim grupama nisu uspostavile ni radiovezu. No nužnim se pokazalo prikazivanje četnika kao kohezivne sile ujedinjene u usmjerenju prema genocidu nad Hrvatima i Muslimanima (Bošnjacima). Slabo povezane bande plaćenika teško da bi predstavljale jednaku razinu prijetnje. U najgorem slučaju, takve bi se skupine uspoređivale s turskim koljačima Armenaca, a ne s nacistima i njihovim precizno razrađenim sustavom.

Drugi popularan argument sastojao se od tvrdnje da su četnici otvoreno surađivali s Talijanima i Nijemcima kako bi istrijebili Hrvate na teritoriju NDH. Kada bi pristali na istrebljivanje Hrvata i Muslimana (Bošnjaka) umjesto njih, talijanske i njemačke trupe navodno su četnike opskrbljivale

⁵⁴ Dizdar, „Četnički genocidni zločini.”

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Isto.

oružjem, hranom, odjećom pa čak i lokalnom valutom.⁵⁷ Takve su tvrdnje u radovima hrvatskih povjesničara preuveličane, a oni sami upali su u paradoksalno dokazivanje kako je četnička neslužbena kolaboracija na neki način bila gora od službene i javne ustaške suradnje. Tim Judah ustvrdio je kako su do 1943. godine i četnici i partizani započeli pregovore s Nijemcima, tražeći savezništvo protiv druge strane. Kao što je jasno iz ratnih izvještaja, ukoliko bi to omogućilo uništenje partizana, četnici su bili spremni svrstati se na njemačku stranu. Iako su ti pregovori uslijed manjka njemačkog interesa naposljetku propali, četnici su bili voljni surađivati kako bi povećali svoju snagu naspram partizanske. Jasno je i da su u Crnoj Gori primili pomoć od Talijana prilikom njihove kapitulacije 1943. godine. Ipak, tvrditi da su četnici tijekom čitavog rata surađivali s Nijemcima i Talijanima kako bi proveli genocid nad Hrvatima i Muslimanima (Bošnjacima) veoma je varljivo.⁵⁸

Namjeravani genocid nad Hrvatima i Muslimanima (Bošnjacima) pružio je hrvatskim autorima opravdanje za njihovu službu u ustaškim i domobranskim snagama. Te su se dvije grupe bile prisiljene braniti od *četničko-komunističkih snaga* formiranih u šumama Bosne i Hercegovine. Gledano na taj način, oni stoga nisu bili krivi za kolaboraciju, s obzirom na to da su samo reagirali na Srbe koji su, slijedeći *primjere svojih vlaških predaka, u bihačkoj okolini započeli s istrebljivanjem Hrvata i Muslimana putem groznih i nemilosrdnih masakara*.⁵⁹ Nadalje, Pavelićevi su zločini opravdavani tvrdnjom da je on jednostavno uzvraćao četničkim teroristima vlastitim terorom, koji u svakom slučaju nije bio bezosjećajan kao onaj srbijanskih Srba, čiji je *progon Židova bio još temeljitiji*.⁶⁰

Sažeto, iz proučavanja hrvatske percepcije Drugoga svjetskog rata proizlazi uvjerenje o reaktivnoj prirodi hrvatskih postupaka. Za hrvatske autore, srpski četnici naizgled su uživali prevlast u Bosni i Hercegovini, gdje su priornuli genocidu nad Hrvatima i Muslimanima (Bošnjacima). Problem je, naravno, ležao u činjenici da su ustaše, a ne četnici, barem službeno vladali Bosnom i Hercegovinom. Ustaše su, dakle, bili ti koji su iza sebe imali državnu moć, kao i talijansku i njemačku potporu. Ipak, predstavljeni pogled na četnike kao neobuzdane genocidne ubojice hrvatskoj je javnosti zvučao istinito.

I sam Tuđman iskoristio je tezu o genocidnom četničkom pokretu kako bi generalizirao srpsku krivnju, ustvrdivši kako je *na hrvatskom tlu Mačekova centristička Hrvatska seljačka stranka preostala kao glavna opozicijska sila revolucionarnom NOP-u, kao što je to u Srbiji bio Mihailovićev četnički pokret*.⁶¹

⁵⁷ Isto. Beljo dolazi do istog zaključka, optužujući Talijane da su nastojali *istrijebiti* Hrvate, no *ne mogavši se spustiti na razinu takvog primitivizma i zvjerstava, prepustili su to pitanje četnicima*. Vidi: Beljo, *Genocide in Yugoslavia*, 51.

⁵⁸ O ovoj složenoj temi raspravlja se u Judah, *The Serbs*, 118–119. Smatram da je njegov prikaz činjenično točan i relativno nepristran.

⁵⁹ Antun Abramović, „Izvadci iz ‘Bihać: bedem hrvatske slave i stradanja,’” *Hrvatsko slovo*, 9. kolovoza 1995.

⁶⁰ Mislav Ježić, „Problemi razumijevanja hrvatske povijesti XX. stoljeća,” (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu).

⁶¹ Tuđman, *Horrors of War*, 349.

Dok su ta dva pokreta s obzirom na potporu još i bila usporediva, moralno su, prema Tuđmanu koji je četnički pokret moralno i filozofski smjestio na ustašku, a ne HSS-ovsku razinu, bili veoma različiti. Tuđmanovo kasnije razrađivanje tog argumenta učinilo je njegov stav još bjelodanijim:

I ustaški i četnički pokret u jednakoj su mjeri bili izražaj međusobno suprotstavljenih ideja o naciji i državi, kao i programa za njihovu provedbu, oba proizlazeći iz prosudbe da je suživot u zajedničkoj državi nemoguć. To znači da su se i dr. Ante Pavelić i general Draža Mihailović u okolnostima Drugoga svjetskog rata našli na čelu nacionalno isključivih i međusobno nepomirljivih pokreta, od kojih su oba spomenute okolnosti nastojala iskoristiti za ostvarenje vlastitih nacionalnih programa.⁶²

Na taj su način u područjima razmjera njihovih zločina, ideologije i djelovanja, kao i ratnih ciljeva, četnici i ustaše izjednačeni.⁶³ Hrvatski su autori pritom zanemarili činjenicu da je jednu stranu činila grupa u Italiji uvježbanih terorista s nacističkom potporom, a drugu antinjemački i antikomunistički pokret otpora sa savezničkom potporom. Tuđman je pak implicirao da su, zbog toga što je većina Srba podržavala genocidni pokret i njegov ekspanzionistički politički projekt, svi Srbi obilježeni četničkim nasljeđem te stoga, implicitno, i nasljeđem genocida. Istovremeno, zbog toga što je većina Hrvata simpatizirala HSS, njihova je krivnja značajno umanjena.

Antisemitizam u Hrvatskoj: Stepinac i narod

Odnos prema jugoslavenskim Židovima tijekom Drugoga svjetskog rata postao je drugim predmetom te burne rasprave; u nastojanju obiju strana da se prikažu kao žrtve genocida, i to genocida istovjetnog onome provedenom nad Židovima, njihov je odnos prema židovskom stanovništvu postao ključnim čimbenikom. I Srbi i Hrvati trebali su uslijed toga pristupiti opreznoj reviziji židovske ratne povijesti, naglašavajući pritom samo pozitivne strane svojih veza s njom. Shodno tome, drugu je stranu trebalo predstaviti kao antisemitske kolaboratore koji su aktivno pridonosili provedbi konačnog rješenja. Tim su zadacima objeručke prionule obje strane, ne libeći se pritom manipulirati ni židovskim predstavnicima.

Hrvatski su autori nastojali provesti dvostruku strategiju istovremenog isticanja vlastite ljubavi prema Židovima i osuđivanja Srba zbog njihove uloge u Holokaustu. Jedan od aspekata hrvatskoga revizionizma sastojao se od potpune rehabilitacije nadbiskupa Alojzija Stepinca, najvišeg predstavnika Rimokatoličke Crkve u Hrvatskoj tijekom rata. Mnogo energije uloženo je u dokazivanje kako je Stepinac bio veliki prijatelj Židova te kako je u ratnom razdoblju i ostale Hrvate poticao da im pružaju pomoć. Naravno, Stepinčeva je uloga,

⁶² Isto, 394.

⁶³ Cohen slijedi sličan argument kao i Tuđman, promatrajući i ustaše i četnike kao u suštini genocidne. Četnike optužuje za sustavni genocid nad Muslimanima, broj stradalih Muslimana (Bošnjaka) procjenjujući između 86 000 i 103 000, od kojih su većinu, tvrdi, ubili Srbi. Vidi: Philip J. Cohen, „Holocaust History Misappropriated,” *MIDSTREAM: A Monthly Jewish Review* (1992).

poput uloga mnogih iz regije, bila dvojaka. Kao zagrebački nadbiskup, stvaranje ustaške države popratio je zahvalnim *Te Deumom* te se ispočetka činilo da se nimalo ne razlikuje od mnoštva Hrvata koji su u novi režim polagali velike nade.⁶⁴ No s nastavkom rata i izlaskom ustaških zločina na vidjelo njegov je entuzijazam uvelike opao. Stepinac je stoga uglavnom prikazan kao naivni idealist koji je, grozeći se ratnih strahota, istovremeno u Paveliću vidio heroja i spasitelja svog naroda.⁶⁵

Iako je odbijao službeno osuditi režim, uistinu postoje dokazi da je Stepinac pomogao nekim Židovima – omogućivši prebacivanje djece u Palestinu ili donirajući hranu i novac skrivenima.⁶⁶ Iz svega je proizašla slika čovjeka smještenog na granici između simboličnog podupiranja NDH i ograničavanja osude ustaških zločina na razinu neopasnu po vlastitu osobu te tajnog olakšavanja savjesti putem pobožnih i dobrih djela u privatnosti. No ipak, dok se čini da doista jest pomagao određenim Židovima, malo žaljenja izrazio je zbog katoličenja približno 200 000 Srba, često vršenog pod prijetnjom oružjem.⁶⁷ Optužen od partizana za suradnju s neprijateljem, Stepinac se u rujnu 1946. godine našao pred sudom.⁶⁸ Osuđen je na 16 godina zatvora, od kojih je odslužio pet, da bi se potom vratio u svoje rodno selo, gdje je i umro 1960. godine.⁶⁹

Unatoč svojem ratnom putu, Stepinac je u radovima hrvatskih povjesničara potpuno rehabilitiran, a njegova navodna ljubav prema Židovima iskorištena je kao dokaz hrvatskog semitofilstva tijekom Drugoga svjetskog rata. Jedan od autora kao dokaz hrvatske naklonosti prema Židovima tijekom rata istaknuo je da je od jeruzalemskog Yad Vashema sedamdesetero Hrvata primilo „Povelju časti” i odlikovanje „Pravednika među narodima”, istovremeno navodeći kako je Stepinac već 1936. godine osnivanjem „Odbora za pomoć izbjeglicama” i „Hrvatskog Caritasa” (1938) nastojao pomoći austrijskim i njemačkim Židovima.⁷⁰ Stepincu su također pripisani spašavanje šezdeset korisnika židovskoga staračkog doma u Zagrebu i privatne knjižnice zagrebačkoga glavnog rabina Miroslava Shaloma Freibergera te javna osuda uništenja zagrebačke sinagoge 1941. godine.⁷¹

Korisnost uporabe Stepinca kao simbola hrvatske tolerantnosti nije promakla ni Franji Tuđmanu. U dugačkoj apologiji Tuđman je odbacio optužbe protiv njega, ističući da *imaju još manje temelja negoli izvrtanja priče o Jasenovcu*.⁷² Kasnije je naglasio i kako su posjet pape Ivana Pavla II. Hrvat-

⁶⁴ Ridley, *Tito*, 165.

⁶⁵ Tanner, *Croatia*, 155–156.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ Brian Hall, *The Impossible Country: A Journey Through the Last Days of Yugoslavia* (Boston: David Godine Publishers, 1994), 43.

⁶⁸ Ridley, *Tito*, 277–278.

⁶⁹ Hall, *The Impossible Country*, 43.

⁷⁰ Darko Žubrinić, *Cardinal Alojzije Stepinac and Saving the Jews in Croatia during WW2* (Zagreb: Hrvatski informacijski centar, 1996).

⁷¹ Isto, 4–5.

⁷² Tuđman, *Horrors of War*, 292–294.

skoj i vatikanska odluka o Stepinčevoj beatifikaciji potpuno očistili Hrvatsku od svake krivice iz razdoblja Drugoga svjetskog rata. Tako je Stepinac, čini se, postao glavnim simbolom hrvatskog odnosa prema Židovima. Odnosno, objašnjeno Tuđmanovom logikom:

*Proglasivši Stepinca blaženim, Sveti Otac i Vatikan svrstali su se na stranu Hrvatske i hrvatskog naroda protiv namjera da se on čitav optuži za genocid i fašizam. Sveti Otac, Vatikan i čitavo katoličanstvo, svi tvrde da Stepinac nije bio zločinac, kao što zločinački nije bio ni hrvatski narod. To je doprinos istini o hrvatskom narodu u Drugome svjetskom ratu, kao i istini o suvremenoj Hrvatskoj.*⁷³

Budući da je vatikanska potpora Stepincu bila od iznimne važnosti, dodatno dokazujući da je on bio prijatelj Židova, kao i hrvatski mučenik i pod nacizmom i pod komunizmom, Tuđman je vješto manipulirao Stepinčevom rehabilitacijom kako bi očistio čitav hrvatski ratni put. Ipak, čini se kako njegov prikaz Stepinčeve beatifikacije više počiva na željama, negoli na stvarnim činjenicama. Stepinac je kardinalom imenovan prvenstveno zbog svojeg otpora komunizmu i osuda poratnih partizanskih napada na katoličko svećenstvo. Procjenjuje se da je do kraja 1945. godine ubijeno 273 svećenika⁷⁴, dok ih je bezbroj zatvoreno ili *nestalo*. Komunističke su vlasti Stepinca napale tek nakon njegove osude tih postupaka, te mu je godinu kasnije suđeno zbog kolaboracije s ustaškim režimom.⁷⁵ Tuđmanovo inzistiranje na njegovoj nedužnosti navodi stoga na pogrešne zaključke. Općenito, budući da su im njegovi naponi spasili živote, Hrvati su Stepinca opisali kao otvorenoga kritičara nacizma i *prijatelja Židova*. Riječima jednog od autora, blaćenje Stepinca korišteno je isključivo kako bi se prebacila pažnja s nečasnih postupaka Srpske Pravoslavne Crkve.⁷⁶

Stepinac je postao koristan kao vođa koji se otvoreno suprotstavljao ustašama, vršeći pasivan duhovni otpor. U hrvatskim tekstovima, takav je otpor postavljen u kontrast s ulogom Srpske Pravoslavne Crkve, koja je opisana kao sklona progonima Židova i promociji ideje Velike Srbije, osuđene kao djela rasističke ideologije.⁷⁷ Na jednak je način napadnuta i srpska književnost. Knjiga *Od bajke do Holokausta* Ljubice Štefan bila je tipičan primjer takvog poimanja, tražeći drevne korijene srpskog antisemitizma. Velik dio njezina teksta posvećen je analiziranju raznih antisemitskih pučkih priča koje je 1853. godine sabrao Vuk Karadžić. Jedna od promatranih priča, *Ćivuti*, zapravo bajka o Ivici i Marici, istakla se činjenicom da je zla vještica bila Židovka. Prema Štefaninom tumačenju, takve su priče Srbe potakle da u Židovima vide ljude koji *love kršćansku djecu noževima i vilicama kako bi ih pojeli, čime su*

⁷³ Citirano u: „HDZ će podršku birača vratiti jasnom politikom, a ne jeftinim trikovima,” *Večernji list*, 8. prosinca 1998.

⁷⁴ Pojedini hrvatski autori raspolažu i dvostruko većim brojkama ubijenih pripadnika katoličkog klera. (op. prev.)

⁷⁵ Pitanje je kvalitetno obrađeno u: Tanner, *Croatia*, 179–181.

⁷⁶ Josip Pečarić, *Srpski mit o Jasenovcu* (Zagreb: Dom i svijet, 1998), 7.

⁷⁷ Ježić, „Problemi razumijevanja hrvatske povijesti XX. stoljeća.”

predstavljani kao kanibali.⁷⁸ Svakako jednako zanimljivo kao spomenute priče i Štefanino je uvjerenje da je tijekom srpskoga antisemitizma moguće pratiti od bajki iz 19. stoljeća do političkih tradicija Velike Srbije te u razdoblje 20. stoljeća, kada je Srbija postala *najvjernijim saveznikom Trećega Reicha*.⁷⁹

Iako je Srbija bila pod direktnom vojnom okupacijom sa strogim policijskim satom i posebno brutalnim policijskim snagama, Štefan je tvrdila da su Srbi imali nezavisnu i autonomnu državu s *vladom, organiziranim ministarstvima i jedinicama lokalne uprave u gradovima i selima, kao i vojskom koju su opremili Nijemci*.⁸⁰ Prema Štefan, upravo su duga tradicija srpskog antisemitizma, kao i njihova spremnost da sudjeluju u provedbi konačnog rješenja, omogućili Srbima postizanje takve autonomije. *Potpuno zanemarujući svoje pastoralne i duhovne zadaće*, i Pravoslavna je Crkva postala instrumentom genocida nad Židovima, preobrazivši se u *neku vrstu političke pa čak i rasističke stranke*.⁸¹

Budući da je tadašnje događaje prikazao kao nastavak drevne srpske mržnje prema svemu nesrpskom, kao i težnju da se, uništavajući sve što joj se nađe na putu, proširi srpska država, takav oblik *obrtanja identiteta* pokazao se ključnim u razdoblju 1990-ih. Na taj su način kod Štefan, kao i kod mnogih drugih, Hrvati pridruženi Židovima kao žrtve srpske agresije tijekom Drugoga svjetskog rata. U većini su slučajeva hrvatski navodi srpskog antisemitizma bili preuveličani. Dok je evidentno da su srbijanska marionetska vlada i neki članovi pravoslavne elite poput episkopa Nikolaja Velimirovića doista imali antisemitske stavove (u Velimirovićevom slučaju ne samo u vrijeme Drugoga svjetskog rata, već sve do 1990-ih)⁸², malo je dokaza koji bi poduprli tezu o aktivnom i entuzijastičnom sudjelovanju Srba u Holokaustu. Srbi u Srbiji tijekom rata uživali su ograničenu autonomiju; bila je riječ o državi pod njemačkom okupacijom. Čak je i Philip Cohen, nakon svojega dugačkog napada na Srbe, bio prisiljen priznati kako je *nedvojbeno da su krvnici srpskih Židova bili pripadnici njemačke vojske ili policije. Ipak, uloga Srba kao aktivnih suradnika u uništavanju Židova svejedno je ostala uvelike neistraženom u literaturi o Holokaustu*.⁸³ No dok je njihova uloga možda i bila nedovoljno istražena, Cohen ipak nije mogao uvjerljivo ustvrditi da je antisemitizam odigrao važnu ulogu u srpskom nacionalizmu tijekom Drugoga svjetskog rata – odnosno barem ne toliko važnu da bi potaknuo aktivno sudjelovanje u Holokaustu.

Činjenica da se velik broj Srba priključio partizanima i četnicima svjedoči o malenoj potpori Nedićevom režimu. Nadalje, čini se kako nikada ni nije bilo mnogo ljubavi između Nijemaca i Srba. Sjećajući se teških žrtava koje su im nanijeli u Prvom svjetskom ratu, Nijemci su Srbe percipirali kao opasne

⁷⁸ Ljubica Štefan, *Od bajke do Holokausta* (Zagreb: Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, 1993), 23.

⁷⁹ Isto, 15.

⁸⁰ Isto, 21.

⁸¹ Isto, 12–13.

⁸² Cohen, *Serbia's Secret War*, 130–132. Valja napomenuti kako nije najjasnije na što autor cilja spominjući 1990-e u ovom kontekstu, s obzirom na to da je Nikolaj Velimirović preminuo 1956. godine. (op. prev.)

⁸³ Isto, 64.

i sklone izdaji.⁸⁴ Analiza koju je o njemačkoj okupaciji Srbije proveo Christopher Browning sugerira da je srpska podrška Nediću bila mnogo niža od tvrdnji iz hrvatskih optužbi, a dok je Srpska Pravoslavna Crkva doista imala određene antisemitske stavove, oni se nisu protegli na otvorenu potporu genocidu nad jugoslavenskim Židovima.⁸⁵

Srpska percepcija kolaboracije i antisemitizma

Povezivanje patnji Srba i Židova tijekom Drugoga svjetskog rata bilo je od iznimne važnosti za Srbe – antisemitizam i srbofobija kontinuirano su uspoređivani kao dokaz da su i Srbi bili žrtve genocida. Za mnoge Srbe, suočene s njemačkim *masovnim ubojstvima, spaljivanjima sela i napadima te bombardiranjima gradova*⁸⁶, Drugi svjetski rat predstavljao je razdoblje tijekom kojeg se Srbija približila rubu svojega uništenja. Kao što je jedan od autora napisao, Židove i Srbe povezalo je izražavanje istih vrijednosti: *Židovsko-srpsko-kapitalističko-demokratski front trebao je zauvijek nestati (...) Židovi i Srbi pogođeni su istom oštricom*.⁸⁷ Dobrica Ćosić otišao je tako daleko da je ustvrdio kako je genocid nad Srbima po svojim metodama i zvjerstvima bio čak i gori od genocida nad Židovima.⁸⁸ Pretjerivanje na stranu, Srbi doista jesu pretrpjeli goleme gubitke u Drugom svjetskom ratu, no oni ipak nisu bili na razini opisanoj kod modernih povjesničara.

Kao i kod Hrvata, mit o semitofilstvu bio je iznimno važan i kod Srba koji su, zajedno sa Židovima, i sebe vidjeli kao žrtve nacističke agresije. Knjiga *Srbi i Jevreji* (1988) Laze Kostića promovirala je viđenje o Srbiji kao jednoj od rijetkih država u kojima tijekom rata nije bilo antisemitizma. Opisujući samoga sebe kao *fanatičnog prijatelja Židova općenito, a srbijanskih posebice*, Kostić je ustvrdio da su Srbi tijekom prošlosti uvijek bili najbolji prijatelji Židova:

*Srbi su jedan od rijetkih naroda na svijetu koji je tijekom čitave povijesti njihovog naseljavanja u našim zemljama sa Židovima živio u miru i ljubavi (...) Srbi nikada nisu progonili Židove niti su povelili demonstracije protiv njih. Nijedan antisemitski tekst nikada se nije pojavio u novinama, a mržnja prema Židovima nije širena ni usmenim putem (...) Nije bilo države tolerantnije prema Židovima. Znatno kasnije, mnoge su države takozvanu emancipaciju Židova preuzele od Srba.*⁸⁹

Takvo je opće gledište igralo važnu funkciju u obrani srpske uloge u Drugom svjetskom ratu. Kostić je čak otišao toliko daleko da izjavi da Nedić ni

⁸⁴ Browning, *Fateful Months*, 46. Ovdje Browning citira govor njemačkog zapovjednika, generala Fritza Boehmea, koji njemački pohod na Srbiju opisuje kao nemilosrdnu osvetu za stradanja Nijemaca u Prvom svjetskom ratu.

⁸⁵ Isto, 45. Srbi kasnije postaju učinkovitiji te svojim vlastima služe bolje.

⁸⁶ Smilja Avramov, *Genocid nad Srbima* (Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1992), 32.

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Dobrica Ćosić, *L'effondrement de la Yougoslavie: positions d'un résistant* (Pariz: Age d'Homme, 1994), 24.

⁸⁹ Citirano u: Cohen, *Serbia's Secret War*, 117–118.

na koji način nije surađivao s Nijemcima u provedbi Holokausta. Iako je Nedićev režim radio pod njemačkom paskom, odbio je čak i *razmotriti mogućnost sudjelovanja u bilo kojem aspektu njemačkog istrebljivanja Židova*.⁹⁰

Naravno, na svakodnevne optužbe s hrvatske strane da su Srbi bili najgori antisemiti što ih je svijet ikad vidio, Srbi su uzvratili vlastitim pogrdama. Zrcaleći hrvatske argumente, srpski su pisci tvrdili da je Hrvatska bila potpuno preplavljena antisemitizmom. Iz srpske perspektive, jedan od najgorih počinitelja bio je Alojzije Stepinac koji je opisan kao aktivni kolaborator i predvodnik katoličkog sudionništva u genocidu nad Srbima i Židovima. Najglasniji kritičar Stepinčeve rehabilitacije svakako je bio Milan Bulajić, koji je zagrebačkog nadbiskupa prokazao kao entuzijastičnog podupiratelja NDH.⁹¹ Njegova dobrovoljna zakletva vjernosti Anti Paveliću, kao i obnašanje dužnosti ustaškoga vojnog kapelana, pretvorili su ga u *duhovnog oca ustaške Nezavisne Države Hrvatske* – ključni moralni potporanj režima.⁹² Njegova podrška NDH i odricanje od Jugoslavije također su dokazali da je bio *fanatični protivnik masonsko-židovske države*, što je poprilično čudan nadimak za Srbiju.⁹³

Velik dio Bulajićevih napora bio je usmjeren na rušenje mita o Stepinčevu semitofilstvu. Prihvaćajući da Stepinac doista jest spasio pojedine Židove, istaknuo je kako je ipak bila riječ prvenstveno o Židovima iz mješovitih brakova s katolicima ili o onima koji su u strahu za život prešli na katolicizam; Stepinac je, dakle, bio samo protiv svođenja antisemitizma na rasne osnove. Židove preobraćene na katolicizam trebalo je spasiti, dok je ostatak mogao biti osuđen na smrt.⁹⁴ Tvrdnja da je Stepinac spasio 200 židovske siročadi opovrgnuta je činjenicom da su, čim je Stepinac kontaktirao Vatikan kako bi ih spasio, ustaške vlasti pokupile djecu i odvezle ih u Jasenovac. *To je*, tvrdio je Bulajić, *povijesna istina o 'humanitarnoj akciji'*.⁹⁵ Slučaj knjižnice Miroslava Shaloma Freibergera također je odbačen pošto je Freibergera kasnije uhvatila ustaška tajna policija i poslala ga u njemački logor smrti.

Istovremeno, Bulajić je Stepinca optužio i za dvostruka mjerila: dok su se obraćeni Židovi mogli spasiti, obraćeni Romi nisu. *Katolička Crkva u Hrvatskoj nije mnogo marila za njih*, zaključio je.⁹⁶ Bulajić je općenito tvrdio kako je, budući da su se njegove ratnodobne akcije – s obzirom na to da su ljudi koje je navodno pokušavao spasiti kasnije ipak poubijani – izjalovile, Stepinac svoje semitofilstvo istaknuo tek na suđenju poslije rata, implicirajući time da su takve demonstracije sklonosti prema Židovima poslužile tek kako bi sakrile ružnu istinu o njegovu antisemitizmu.

Pored samog Stepinca, i Katolička je Crkva često prikazivana kao genocidni suradnik nacizma. Povjesničari poput Dušana Batakovića izvrgnuli

⁹⁰ Isto.

⁹¹ Milan Bulajić, *Uloga Vatikana u razbijanju Jugoslavije* (Beograd: Ministarstvo informisanja, 1993), 23.

⁹² Isto, 84.

⁹³ Isto, 67.

⁹⁴ Isto, 130–131.

⁹⁵ Isto, 133–134.

⁹⁶ Isto, 136–137.

su ruglu crkveni *religijski ekskluzivizam, netoleranciju i naglašeni prozelitizam*, koji su doveli do crkveno podupirane politike stvaranja vjerski i rasno čiste Hrvatske.⁹⁷ Veoma značajan dio hrvatske političke elite, zaključio je Bataković, *s podrškom katoličke hijerarhije i samog nadbiskupa Alojzija Stepinca podupro je takvu nacionalnu i religijsku isključivost te snažno podržao politiku klerikalizma i rasizma, manifestiranu u masovnim pokoljima, nasilnim preobraćenjima i deportacijama srpskoga pravoslavnog stanovništva, kao i klanju Židova i Roma*.⁹⁸ Za Batakovića, crkveni su vođe jedva dočekali priliku da počine genocid nad srpskim i židovskim stanovništvom Hrvatske.

I drugi povjesničari iskoristili su slične motive, opisujući kako je ustaška država *glasno i radosno pozdravljena kod većine hrvatskog naroda* te kako su Katolička Crkva i posebno Stepinac postali *najvjernijim Hitlerovim suradnicima*.⁹⁹ Nije bilo sumnje da je Vatikan bio oduševljeni zagovornik genocida, prilikom čega su crkveni službenici sa svojih propovjedaonica Hrvate poticali da krenu u *sveti rat za čistu i nezavisnu Hrvatsku*.¹⁰⁰ Stepinac je među Srbima često prikazivan kao duhovni vođa entuzijastične bande genocidnog klera koji je jedva dočekao da položi zakletvu vjernosti Pavelićevom režimu kako bi mogao započeti s klanjem Srba, Židova i komunista. Ako je Stepinčeva dobrotom omogućila Tuđmanu da hrvatski narod prikaže kao pravedan i dobar, tada je i Stepinčeva kolaboracija ocrnila sve Hrvate kao genocidne ubojice. Ipak, dok postoje dokazi da su neki svećenici doista sudjelovali u zločinima, Stepinčeva je uloga u tome, pored toga što nikada nije otvoreno osudio nasilje i rasnu mržnju, čista. Katolički svećenici koji su aktivno pomagali Srbima nikada nisu spomenuti, kao ni mnogi srpski pravoslavni svećenici koji su tijekom rata pružili svoju podršku četničkim masakrima.

⁹⁷ Dušan T. Bataković, „Frustrated Nationalism in Yugoslavia: From Liberal to Communist Solution,” *Serbian Studies* 11/2 (1997).

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ Jovan Ilić, „Srbi u bivšoj SR Hrvatskoj,” u *Srpsko pitanje na Balkanu: Geografski i istorijski aspekti*, ur. Dušanka Hadži-Jovančić (Beograd: Geografski fakultet, 1995), 330.

¹⁰⁰ Vidi: Avramov, *Genocid nad Srbima*, 197. Petar Makarov također piše da je Stepinac *odobravao i često nadahnjivao sva ustaška djela*; 1. Makarov povlači direktnu vezu između Starčevićevih zapisa i progona Srba u NDH: *Starčevićeve tvrdnje da Srbi pripadaju robovskoj rasi te bi ih iz tog razloga trebalo sasjeći u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od 1941. do 1945. godine stavljene su u praksu*. Vidi: Petar Makarov, „Utelovljeno zlo: Tko je bio tko u NDH?” Makarov jednako opisuje kako je Stepinac imenovan glavnim Pavelićevim vojnim kapelanom: *Njegova Uzoritost Stepinac ratničko raspoloženje nije iskazivao samo unutar zidova ustaških baraka, već i za susreta s intelektualcima, uzimajući na se mobilizaciju Hrvata za ciljeve fašističke satelitske hrvatske države, pri čemu ih je ohrabrivao i dizao im pali moral*; 4. Makarov piše i kako je čak polovina od 22 logora smrti u NDH na čelu imala katolički kler; Petar Makarov, „Hrvatski kardinal Stepinac bio je Pavelićev glavni vojni kapelan.” Ostali pišu o *agresivnim, netolerantnim, ne-demokratskim i ne-kršćanskim* postupcima Katoličke Crkve, kao i o *potpunoj demonizaciji našeg naroda, što je tijekom 19. i početkom 20. stoljeća dovelo do pogroma nad Srbima, kulminirajućih u brutalnim ustaškim pokoljima tijekom Drugoga svjetskog rata*. Vidi: Ilić, „Srbi u bivšoj SR Hrvatskoj,” 328.

Srpski su izvori inzistirali da su ustaše tijekom rata pobili preko 80 % hrvatskih Židova, dok ih je nekolicina preživjela *pukom slučajnošću*. Ubijanje Židova pripisano je isključivo ustaškim snagama, predvođenima ministrom unutarnjih poslova NDH Andrijom Artukovićem, koji je uništio židovsku zajednicu Bosne i Hercegovine od čijih je 14 000 pripadnika preživjelo samo 2 000. Artukovićeva mržnja prema Židovima često je povezivana sa strahom od međunarodnog komunizma i kapitalizma koji su prijetili preplaviti Hrvatsku i hrvatski narod.¹⁰¹ Prema drugim srpskim izvorima, ustaški je režim tijekom rata pobijao 30 000 hrvatskih Židova, kao i većinu romske populacije, procijenjene na 40 – 100 000 prijeratnih pripadnika.¹⁰² Razlika između tih brojki je iznimna, te se čini kao da nitko zapravo nije točno znao koliko je Židova živjelo u Hrvatskoj, bilo prije bilo poslije rata.

Uporaba slikovitih i tužnih opisa igrala je važnu ulogu u srpskoj propagandi 1990-ih. Što su detalji bili slikovitiji, to su se hrvatski zločini činili groznijima, te se kao zaključak nametala jača potreba za sprječavanjem novoga hrvatskog genocida. Među omiljenim se temama izdvojilo klanje nevine djece, korišteno kao dokaz potpune hrvatske lišenosti morala. Jedan je od primjera iz *Nikada više* tipičan:

*Dojenčad je strijeljana u kolijevkama, bebe nabijane na bajunete, klane noževima, britvama i sjekirama, spaljivane u domovima, ciglanama i jasenovačkom krematoriju, kuhane u kotlovima za pravljenje sapuna, vezane i zajedno bacane u rijeke i bunare, špilje i pećine, gušene cijanidom i trovane kaustičnom sodom, istrebljivane glađu, žeđu i golotinjom (...)*¹⁰³

Ovo je tipičan primjer opisa ustaškog divljaštva, usmjerenog na uništenje budućnosti srpskog naroda. *Temelji ustaške države*, zaključili su njegovi autori, *podignuti su na klanju djece*.¹⁰⁴ Pored toga što su slikoviti prikazi rata protiv djece prikazivali moralnu degradaciju ustaša, trebali su poslužiti i kao dokaz ekstremne patnje Srba, lišenih vlastite budućnosti.

Stalno spominjan u srpskoj literaturi bio je i famozni susret talijanskog novinara Curzija Malapartea s Antom Pavelićem, tijekom kojega je Malaparteu s ponosom pokazana košara puna nečega za što je prvo pomislio da su dalmatinske ostrige, da bi mu razdragani Pavelić napokon rekao da je riječ o dvadesetak kilograma srpskih očiju – poklonu *vjernih ustaša*. Ovaj prizor, opisan u Malaparteovom *Kaputtu* (1946) postao je jednim od omiljenih elemenata srpske imagologije korištene pri opisivanju iracionalnosti i brutalnosti NDH. Jedina unutarnja vrijednost Srba, činilo se, bile su njihove oči.¹⁰⁵

¹⁰¹ *Genocide in Croatia 1941-1945* (Chicago: Serbian National Defence Council of America, 1993), 28–30. Za dodatan primjer srpske percepcije Drugoga svjetskog rata vidi: Radoslav Petrović, *Uništenje Srba na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske* (Beograd: Ministarstvo informisanja, 1991).

¹⁰² Milan Bulajić, Antun Miletić i Dragoje Lukić, *Nikada više: Ustaški genocid u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) od 1941. do 1945.* (Beograd: BIGZ, 1991), 2.

¹⁰³ Isto, 55.

¹⁰⁴ Isto, 63.

¹⁰⁵ Isto, 1. Vidi i: Petrović, *Uništenje Srba*, 43. Jean François Furnémont na početku svog djela *La Vatican et l'ex Yougoslavie* (Pariz: L'Harmattan, 1996) također spominje ovaj mit bez stvarnog razloga.

Takvi opisi ustaškog terora bili su usmjereni na potpunu dehumanizaciju Hrvata, implicirajući ideju da oni nisu ništa više od sadističkih i krvožednih ubojica. Dok je određen postotak Srba i Hrvata doista podivljao tijekom četiri godine rata, ta nekolicina psihopata nije mogla odražavati motivaciju i akcije većine stanovništva. Istovremeno, zanimljivo je da su Srbi, pored mnogih dokumentiranih činjenica o Drugom svjetskom ratu koje bi bile puno štetnije po hrvatsku stranu, prionuli izmišljanju niza priča protiv Vatikana, Stepinca i ustaša. Uzmimo samo kao primjer *Štakorske kanale* Marka Aaronsa i Johna Loftusa, u kojima oni činjenično prikazuju ulogu Vatikana u pomaganju nacističkim ratnim zločincima u njihovom bijegu. Preko „Intermariuma” Vatikan je kontrolirao najveću europsku poslijeratnu organizaciju posvećenu krijumčarenju nacista, dio čijega je vodstva bio i hrvatski svećenik Krunoslav Stefano Draganović.¹⁰⁶ „Intermarium” je pomogao čak i Paveliću da pobjegne u Italiju, gdje mu je Vatikan omogućio život u jednoj od papinskih ljetnih rezidencija, na sigurnom od Britanaca i Jugoslavena.¹⁰⁷ Iako to ni na koji način ne potvrđuje srpske stavove, čudno je što su Srbi odlučili izmisliti i iskriviti povijest umjesto da koriste dobro provjerene činjenice koje bi puno efektivnije poslužile njihovim namjerama.

Mit o sudjelovanju u partizanima

Treći važan aspekt revizionizma vezanog za Drugi svjetski rat činio je mit o sudjelovanju u partizanskom pokretu otpora. Svaka je strana pritom nastojala dokazati kako je upravo ona pokrenula antifašistički otpor te se time svrstala na pobjedničku stranu. To je bilo od iznimne važnosti jer se putem takve tvrdnje dokazivalo da zapravo nitko nije surađivao s nacistima i njihovim satelitskim državama. Svaka strana time je umjesto kolaboriranja s njime postala tek nevina žrtva fašizma. Također, svaka strana tvrdila je i kako je upravo ona osnovala i izgradila Titovu Jugoslaviju, samo kako bi kasnije za svoje žrtve bila nagrađena izdajom – postavši žrtvom diskriminiranja u jugoslavenskoj zajednici.

Srbi su sudjelovanje u partizanima shvatili doista ozbiljno. Opsežna monografija povjesničara Velimira Ivetića pozabavila se ispitivanjem godišnjeg odnosa broja Srba i Hrvata u svakoj partizanskoj jedinici u Hrvatskoj, tvrdeći kako su upravo Srbi bili glavna snaga otpora u regiji. Sažetak njegovih otkrića uključivao je i sljedeće: *Sudjelovanje hrvatskih Srba u zajedničkoj borbi protiv okupatora i njihovih sluga bilo je golemo, Srbi su odigrali inicijatorsku ulogu u pokretanju ustanka te su pomogli u dizanju hrvatskog naroda protiv okupatora.*¹⁰⁸ Hrvati su počeli prevladavati, napisao je Ivetić, tek kada je poraz

¹⁰⁶ Mark Aarons i John Loftus, *Ratlines: How the Vatican's Nazi Networks Betrayed Western Intelligence to the Soviets* (London: Heinemann, 1991), 24; 26–28; 37. Za raspravu o Draganoviću i njegovim akcijama, ponajprije u službi američkog CIC-a, vidi: Ladislav de Hoyos, *Klaus Barbie: The Untold Story* (London: W. H. Allen, 1985), 166–167.

¹⁰⁷ Isto, 74–76.

¹⁰⁸ Velimir Ivetić, *Srbi u antifašističkoj borbi na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske* (Beograd: Ministarstvo informisanja).

postao očit. Dok su time oni predstavljeni kao cinični oportunisti, Srbima je dodijeljena časna uloga pružanja bratske ruke njihovim početnim neprijateljima na kraju rata. Uvijek spremni oprostiti i zaboraviti, Srbi su svojim ubojicama navodno pomogli pridružiti se partizanima.¹⁰⁹

Slične su argumente istakli i drugi srpski pisci, među kojima je jedan ustvrdio i sljedeće: *Progonjeni Srbi pohrlili su u redove četnika Draže Mihailovića, ali još više u redove Titovih partizana.*¹¹⁰ Drugi su zaključili: *Srpski i crnogorski narod danas su među slobodoljubivim narodima koji s ostatkom svijeta dijele osjećaj ponosa zbog svojega neporecivog doprinosa porazu najvećeg zla ovoga stoljeća.*¹¹¹ Ministarstvo informisanja na sličan je način izjavilo da su Srbi bili slobodoljubivi i demokratski antifašisti (...) boreći se protiv hrvatske genocidne vlade i nacističkog dezintegriranja Jugoslavije.¹¹² Drugi su nadalje tvrdili da je Tito uslijed entuzijazma kojim su njemačke trupe 1941. godine pozdravljene u gradu svoj stožer bio prisiljen iz Zagreba premjestiti u Beograd. Tako pobunjeničke snage Srba iz Srbije, Crne Gore i drugih srpskih krajeva nisu bile samo primarni izvor antifašističke borbe, već i preduvjet opstanka KPJ.¹¹³

Prikazati Srbe kao osloboditelje Jugoslavije i najveće neprijatelje fašizma bilo je od ključne važnosti. Dok je sudjelovanje u partizanima tijekom Drugoga svjetskog rata pojačalo srpske tvrdnje o vlastitoj ne-genocidnosti u suvremenom sukobu, velik broj partizana povezan je i sa srpskom temom žrtvovanja. Budući da su Srbi navodno dali sve kako bi stvorili Jugoslaviju, stekli su i pravo da naslijede ono što će preostati od zemlje – krnju Jugoslaviju. Takve su se tvrdnje također suprotstavljale Tuđmanovu prikazivanju svih Srba kao četnika. Budući da je malo Srba bilo spremno priznati da su četnici počinili ikakve zločine tijekom rata, puno boljom strategijom pokazalo se fokusiranje na sudjelovanje u partizanima, moralno manje dvojbenom pokretu.

Hrvati su zauzeli slične stavove, tvrdeći da su oni bili i prva i najveća etnička grupa u partizanskom pokretu otpora. Iako se to protivilo Tuđmanovu stajalištu da je većina Hrvata podržavala HSS, smjeralo je postizanju istoga cilja – dokazivanju da nisu svi Hrvati bili kolaboratori. Hrvatski su pisci tvrdili da je većina hrvatskog stanovništva i podržavala i aktivno sudjelovala u Titovom partizanskom pokretu.¹¹⁴ Drugi su isticali da su *prvu pobunu u Europi protiv nacističke i fašističke okupacije* povelu upravo Hrvati, formiravši

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Vera Vratuša-Žunjić, „The Intrinsic Connection Between Endogenous and Exogenous Factors of Social (Dis)integration: A Sketch of the Yugoslav Case,” *Dialogue* 22–23 (1997).

¹¹¹ Radoje Kontić, „Great Jubilee of World and Our Own History: Victory over Fascism the Most Important Event of the XX Century,” *Review of International Affairs* 46 (1995): 1–3.

¹¹² Ministarstvo informisanja Republike Srbije, *Činjenice o Republici Srbiji* (Helsinki: Ambasada Savezne Republike Jugoslavije, 1996), 26.

¹¹³ Mirko Mirković, „Četvrta faza: 1945. – 1990.,” *Iskorenjivanje: Dosije hrvatske genocidne politike protiv Srba*, ur. Božidar Zečević (Beograd: Velauto International, 1992), 109.

¹¹⁴ Željko Jack Lupić, *History of Croatia: Povijest Hrvatske* (200. pr. Kr. – 1998.) (Zagreb: Hrvatski informacijski centar, 1999).

prvu partizansku jedinicu kod Siska u lipnju 1941. godine. Jedan od tekstova uključivao je i listu hrvatskih uglednika, poput pjesnika Vladimira Nazora i *demokratski orijentiranoga* komunističkog vođe Andrije Hebranga, koji su se pridružili partizanima, kao i navod da su hrvatski partizani (ZAVNOH) držali više oslobođenog teritorija nego Titovo svejugoslavenko vijeće (AVNOJ).¹¹⁵

Neki su, priznajući da su Srbi u određenim trenutcima činili većinu u partizanima, umanjivali njihovu posvećenost cilju, s obzirom na to da su *Srbi primarno bježali od progona, dok su Hrvati antifašističku stranu izabrali zbog osobnog uvjerenja i s idejom očuvanja identiteta svoje zemlje tijekom oslobođilačkoga rata*.¹¹⁶ Ironično, dok su neki Srbi doista mogli biti oportunisti u pokušaju da sačuvaju svoj život, oni su i dalje bili moralno superiorni spram onih Hrvata koji su ih pokušavali ubiti. Cohen je (u intervjuu za hrvatske novine) slično ustvrdio da su Srbi bili glavni kolaboratori u Drugom svjetskom ratu, navodeći da je 70 % Hrvata nasuprot samo 11 % Srba bilo antifašistički orijentirano. Nadalje, svi četnici koji su prešli u partizanske redove po svoj su prilici to učinili samo kako bi komuniste preobrazili u *ново оруђе за стваранје 'Велике Србије'*.¹¹⁷

Relativno objektivni povjesničari objasnili su srpsku većinu u partizanskim jedinicama na prostoru NDH najvećim dijelom kao reakciju na ustaške zločine; srpska tvrdnja o prevlasti Srba u partizanima tako posjeduje dozu istine.¹¹⁸ To, međutim, ne negira brojnu prisutnost Hrvata u partizanima, kao što ni ne umanjuje zločine koje su u tom razdoblju počinili srpski četnici. Objema stranama postalo je jasno da je visoka zastupljenost u partizanima tek jedan od elemenata u rastućem revizionističkom sukobu, pri čemu je svaka strana tvrdila suprotno od druge. Obje strane proglasile su se ključnima za antifašističko oslobođenje svoje zemlje, slično tvrdeći i da su njihovi narodi čitavo vrijeme bili protiv četnika i ustaša.

Zaključci

Općenito uzevši, srpski i hrvatski argumenti o događajima Drugoga svjetskog rata bili su gotovo identični. Svaka se strana klela u vlastito semitifilstvo, žrtvovanje i junaštvo, optužujući istovremeno drugu za izdajstvo, antisemitizam, kolaboraciju i genocid. Nedavne revizije povijesti na obje strane odaju nelađu oko povijesnog nasljeđa, a ukazuju i na potrebu da se, izrezivanjem svih negativnih uzoraka, opravda vlastita povijest. U isto se vrijeme nastavlja povezivanje elemenata genocidne mržnje i uništenja s promatranim neprijateljem.

Rezultat svega bilo je brisanje oštre granice između glume i stvarnosti, kao i između poimanja sebe i drugoga. U oba je slučaja svaka strana imala pravo prisvojiti žrtve stradale od ustaške ili četničke ruke, ali je istovremeno

¹¹⁵ Ježić, „Problemi shvaćanja hrvatske povijesti XX. stoljeća.”

¹¹⁶ Bože Ćović, *Korijeni srpske agresije: Rasprave, dokumenti, kartografski pregledi* (Zagreb: AGM, 1993), 34.

¹¹⁷ Marinko Bobanović, „Intervju s Philipom J. Cohenom: Međunarodna zajednica miješa se u hrvatske unutrašnje poslove,” *Vjesnik*, 27. travnja 1998.

¹¹⁸ Hall, *The Impossible Country*, 109.

svaka strana bila i kriva zbog prihvatanja simbola tog razdoblja u sadašnjosti. Ponovno oživljene četničke i ustaške jedinice opet su se našle u borbi, dokazujući time u kolikoj je mjeri ovaj rat bio samo nastavak prošlog sukoba. Razloge zbog kojih se Arkan na svom vjenčanju pojavio u četničkoj uniformi kako bi oženio svoju *Kosovku devojk*u jednako je teško shvatiti kao i razloge zbog kojih je obnovljena Hrvatska stranka prava Dobroslava Parage u svojim bosanskohercegovačkim jedinicama HOS-a prigrlila ustaške simbole i nacističko salutiranje. Što se tiče gradova, Srbima u Beogradu bile su dostupne četničke kape i majice, dok je Poglavnikov portret u Zagrebu istican u restoranima i na javnim kupalištima.

Međutim, kompleksnost događaja zapravo je moguće objasniti na jednostavan način – svaka strana nastojala je revidirati i opravdati vlastite zločine, a taj je proces uključivao i javni povratak starih nacionalističkih simbola kao dokaz da više nije prisutan sram zbog prošlosti. Demonizacija *drugoga* zahtijevala je preuveličavanje njegovih zločina i denunciranje njegovih paralelnih pokušaja rehabilitiranja vlastite povijesti. Upravo zbog toga aktivnosti nijedne od spomenutih strana ne bi se smjele proučavati odvojeno jedna od druge, kao što je to slučaj i kod Srba i kod Hrvata, već ih je potrebno promatrati kao seriju međusobno povezanih događaja iz razdoblja eskaliranja krize.

Koncept *performativnosti* stoga je od iznimne važnosti. Ono što je kod dviju grupa počelo kao *igra* ustaša i četnika, uskoro je preraslo u stvarne neo-ustaške i neočetničke jedinice, uključujući i uporabu tradicionalnog oružja, uniformi, pozdrava i načina ubijanja, a ono što je počelo kao opravdavanje vlastite nacionalne prošlosti, preraslo je prvo u njezino zamućivanje, a potom i obeščašćenje. Paradoksalno, u ime povijesnog revizionizma svaka je strana ponovila upravo one barbarske radnje od kojih se trudila očistiti svoje preteke; ponavljajući zločine zbog kojih su im optuživani djedovi, suvremenici su uprljali i vlastitu nacionalnu prošlost. Dok je svaka strana krivila onu drugu, zanimljivo je primijetiti kako do eskalacije nesumnjivo ne bi došlo da je samo jedna od njih odlučila odigrati svoju povijesnu ulogu. Međutim, obje su strane iskoristile gotovo jednake argumente, suprotstavljajući se jedna drugoj točku po točku, činjenicom na činjenicu. Bez sudjelovanja povjesničara, političara i novinara s obje strana, do promatrane debate nikada ne bi došlo.

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 20 2025.

Pro Tempore

Časopis studenata povijesti,
godina XX, broj 20, 2025.

Glavna i odgovorna urednica
Marija Bišćan

Zamjenik glavne urednice
Ruben Prstec

Uredništvo
Filip Bačurin
Marija Bišćan
Adrian Filčić
Nera Kapustić
Karlo Košir
Ivan Moškato
Marko Perišić
Ruben Prstec
Matija Pudić

Urednici pripravnici
Tita Mikulaš
Benjamin Pintarec

Redakcija
Filip Bačurin
Marija Bišćan
Adrian Filčić
Nera Kapustić
Karlo Košir
Tita Mikulaš
Ivan Moškato
Marko Perišić
Benjamin Pintarec
Ruben Prstec
Matija Pudić

Tajnik Uredništva
Marko Perišić

Recenzenti
dr. sc. Zrinka Blažević
dr. sc. Arijana Kolak Bošnjak
dr. sc. Inga Vilogorac Brčić
dr. sc. Neven Budak
dr. sc. Mihovil Dabo
dr. sc. Vinko Korotaj Drača

dr. sc. Stipe Grgas
dr. sc. Branimir Janković
dr. sc. Maja Katušić
Dea Marić
dr. sc. Lidija Nikočević
dr. sc. Ana Rajković Pejić
dr. sc. Filip Šimetin Šegvić
dr. sc. Luka Špoljarić
dr. sc. Peter Štih
dr. sc. Nikola Tomašegović
dr. sc. Hrvoje Tutek
dr. sc. Nada Zečević
Andrija Živković

Lektura za hrvatski jezik
Antonia Buti
Nikolina Fajt
Grgur Gržetić
Lorenia Jantolek
Nera Kapustić
Mihaela Pokrivač
Martina Prosen

Lektura za engleski jezik
Marko Perišić
Ruben Prstec
Matija Pudić

Oblikovanje
FF Press

Izdavač
Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Tisak
d. o. o. Studio moderna

Naklada
Tiskano u 75 primjeraka.

ISSN: 1334-8302

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim radovima izražavaju isključivo stavove i mišljenja autora i ne predstavljaju nužno stavove i mišljenja uredništva i izdavača.

Izdavanje ovog časopisa finansijski je omogućeno:

sredstvima koja je ustupio Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

sredstvima dobivenim na Natječaju za studentske programe Studentskog zbora Sveučilišta u Zagrebu

Redakcija časopisa Pro tempore im iskreno zahvaljuje na finansijskoj podršci.

Časopis se ne naplaćuje.

Adresa uredništva

Odsjek za povijest

(za: Uredništvo Pro tempore)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb

Kontakt

casopis.protempore@gmail.com

Web-stranica

<https://protempore.ffzg.unizg.hr/>